

dil bilimlerinde dörtlü ve beşli kök kelimelerin kalıpları, “فَعْلٌ”nin “lâm”ı gereği kadar tekrar edilerek meydana getirilmiştir. Dil bilimlerinde “فَعْلٌ”den türetilen kelimeler için vezin tabiri kullanılır, hareke ve sükûn itibarıyla bu vezin kalıplarına eşdeğer olan kelimelere de mevzûn denilir. Bazı kadim sarf kitapları ile muhtevasında sarf konularının da yer aldığı eski nahiv kitaplarının genellikle son kısımlarında “el-Mesâilü'l-avisa” ve “el-Mesâilü'l-müşkile” gibi başlıklar altında çoğu yapay olan kelimelerle ilgili vezin / kalıp bulma alıştırmalarına yer verilmiştir. Örnek olarak “فَعْلٌ” fiilinin “اعشوشب” kalıbındaki yapay vezni “اقوون” , bunun “فَعْلٌ” kökünde vezni “اقوعول” dir. Fiil vezinlerine “bab” da denilen sarf ilminde üçlü kök fiilin harfleri “ف، ع، ل” esas alındığından ilk harfine “fâu'l-fi'l”, ikinci harfine “aynül-fi'l”, üçüncü harfine “lâmül-fi'l” adı verilir. Arap dilinde fiillerin çoğunun ait bulunduğu üçlü kök fiiller için mâzi ve muzâride aynül-fi'l'in haresine göre değişen altı vezin belirlenmiştir. Bunlar en çok kullanılanlardan başlamak üzere şu şekilde sıralanmıştır:

فَعْلٌ يَفْعَلُ ، فَعْلٌ يَفْعَلُ ، فَعْلٌ يَفْعَلُ
فَعْلٌ يَفْعَلُ ، فَعْلٌ يَفْعَلُ ، فَعْلٌ يَفْعَلُ

Son vezne dahil üçlü kök fiil sayısı on beş-on altı kadardır. Üçlü kök fiillerin (sülâsî mücerred) kırka varan masdar vezinleri semâidir. Bunlar için ekseriyet esas alınarak meslek / sanat ifade edenler “فَعَالَةٌ” (ticaret, ziraat, kitâbet ...), hareket / deprenme bildirenler “فَعْلَانٌ” (cereyan, heyecan...), sese delâlet edenler “فَعِيلٌ” / “فَعَالٌ” (bükâün, sahlûn ...), hastalık bildirenler “فَعْلَانٌ” (düvâr, zükâm ...) gibi bazı genel tesbitler ortaya konulmuştur. Üçlü kök fiilden türeyen fiillerle dörtlü kök fiilin (rubâî mücerred) ve türemişlerinin masdarları kıyasıdır. Fiil vezinleri masdarlarıyla isimlendirilir. Üçlü kök fiilin müfred mâzi kipine bir, iki ve üç harf eklenerek türetilen üç grup türemişi mevcuttur (mezîd). Başına veya ortasına bir harf eklenen “if'âl, tef'îl, müf'âle” kalıplarına üçlü kökün dörtlü türemişleri (sülâsî mücerredin rubâî mezîdleri), iki harf eklenen “infiâl, iftiâl, tefe'ul, tefâul, if'ilâl” kalıplarına “beşli türemişleri” (humâsî mezîdleri), üç harf eklenen “istif'âl, if'ivvâl, if'âl, if'ilâl” kalıplarına “altılı türemişleri” (südâsî mezîdleri) adı verilir. Çok az fiilin yer aldığı dörtlü kök fiilin iki vezni (fa'lele / fi'lâl), beşli türemişi olarak bir vezni (tefa'lül) ve altılı türemişi olarak birkaç vezni (if'inlâl, if'illâl ...) bulunmaktadır. Aynı şekilde

sarf ilminde fiilden türeyen isim cinsinden bütün kelimeler de “فعل” kökünden türetilen vezin kalıplarıyla belirtilir. Kök veya türemiş fiillerden türeyen etken ve edilgen ortaçlar (müteaddî ve lâzım sıfatlar), masdarlar, mimli masdar, nicelik ve nite-lik masdarları, zaman, mekân ve alet isimleri, küçültme ismi, aitlik ismi (ism-i mensûb), üstünlük ismi (ism-i tafdil), abartılı etken ortaç (mübalağalı ism-i fâil) ve sıfat-ı müşebbehe gibi isim soylu türler ve bunların çekim kalıpları yine “فعل”den türetilmiş vezinlerle gösterilir. Sözlüklerde de isim olsun fiil olsun kelimenin kökünün, asıl ve ziyade harflerinin ne olduğu yine “فعل” kökünden türetilmiş vezinlerle belirlenmiştir. Kelimenin verilen vezni aynı zamanda hareke zaptının da en kısa belirlenmesi olduğundan bu hususa sözlüklerde özel itina gösterilmiştir; meselâ Firûzâbâdî'nin *el-Ķâmûsü'l-muĶî'î* bu hususa önem veren bir sözlüktür.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1779-1781; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Ulme* (nşr. M. Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 268-269; Kartâcennî, *Minhacü'l-bülagâ ve sirâcü'l-üdebâ'* (nşr. M. Habîb İbnü'l-Hoca), Tunus 1966, s. 266; İbrâhim Enîs, *Mûsîka's-şî'r*, Kahire 1965, s. 177; Meccî Vehbe - Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-muştalahâtü'l-'Arabîyye fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1979, s. 238; Câbir Uşfûr, *Mefhûmü's-şî'r*, Beyrut 1982, s. 239; Ahmed Fevz el-Heyb, *el-Hareketü's-şî'riyye zemene'l-Memâlik fi Halebi's-şehbâ'*, Beyrut 1406/1986, s. 386-394; Mişâl Âsî - Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mu'faşşal fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 1305; M. Mustafa Heddâre, *İtticâhâtü's-şî'ri'l-'Arabî fi'l-Ķarnî's-şânî el-hicrî*, Beyrut 1408/1988, s. 566-570; Kahtân Reşîd et-Temîmî, *İtticâhâtü'l-hicâ' fi'l-Ķarnî's-şâli's-şî'ri*, Beyrut, ts. (Dârü'l-mesîre), s. 217-226; Mahmûd Fâhûrî, *Sefînetü's-şu'arâ'*, Dimaşk 1410/1990, s. 144, 197-218; Ahmet Talât Onay, *Türk Şiirlerinin Vezni* (haz. Cemâl Kurnaz), Ankara 1996, s. 7-9; Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı: Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul 1999, s. 131-132; Muhammed el-Ayyaşî, “Mefhûmü'l-mîzân 'inde'l-'Arab”, *el-Hayâtü's-şekâfiyye*, sy. 38, Tunus 1985, s. 27-35; Abdülhamîd Hamâm, “Evzânü'l-'Arabî's-şî'riyye”, *MMLA'ûr*, XIII/36 (1409/1989), s. 233-273.

İSMAİL DURMUŞ

VEZİR

(الوزير)

İslâm devletlerinde
hükümdardan sonra gelen
en yetkili yönetici.

Veziir kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, vezirlik kurumunun Sâsânî devlet teşkilâtından alındığı görüşüne dayanarak kelimenin Farsça'dan geldiğini ve

daha sonra Arapçalaştırıldığını söylemekte (İA, XIII, 309, 310), diğer bazıları ise kelimenin Araplar tarafından, vezirliğin kurum olarak ortaya çıktığı Abbâsîler döneminden önce de bilindiğini ve Arapça kökenli olduğunu savunmaktadır. Bunlar vezirin Kur'ân-ı Kerîm'de (Tâhâ 20/29; el-Furkân 25/35), hadislerde (Ebû Dâvûd, “Ķarâr”, 4) ve birçok şiirde geçmesini, Hz. Ebû Bekir, Muhtâr es-Sekafî, Ziyâd b. Ebîh gibi şahsiyetlere vezir unvanı verilmesini delil göstermektedir (Sourdel, s. 50 vd.; Goitein, s. 172-173, 194-196). Ayrıca erken dönem Arapça sözlüklerde (Ezherî, IV, 3883; Cevherî, s. 1136) ve kurumlar tarihi kaynaklarında (Mâverîdî, *Ķavâninü'l-vizâre*, s. 61-62) kelime Arapça kökenli diye gösterilmektedir. Sözlüklerde vezir kelimesinin “vezer” (sığınilacak yer), “vizr” (ağır yük, günah) ve “ezr” (güç, kuvvet) kökünden türediği kaydedilmektedir.

Kurumun kökeniyle ilgili tartışmalar da söz konusudur. Araştırmacıların büyük bir kısmı, hilâfetin Emevîler'den Abbâsîler'e geçmesiyle birlikte devlet teşkilâtlanmasında İran etkisinin öne çıktığını dikkate alarak bu kurumun Sâsânî kökenli olduğu konusunda birleşir. Goitein ise vezirliğin Arap kabile geleneğinin bir devamı kabul edilebileceğini belirtir ve kurumun Sâsânî kökenine dayandığını reddetmenin bazı açılardan İrani izler taşıması ihtimalini ortadan kaldırmayacağını söyler (*Studies in Islamic*, s. 191-193). Goitein'in iddiasına benzer görüşler ileri sürmekle birlikte ilk Abbâsî vezirlerinin İran kökenli olmasından hareketle vezirlik kurumunun Sâsânî etkisinde şekillendiğine daha fazla vurgu yapan Sourdel bunun Sâsânî idare geleneğinin basit bir taklidi sayılmadığını ifade etmekte, dolayısıyla Abbâsîler'in aynı idarî ihtiyaçlara karşı benzer bir kurumsal yapıyla çare bulma arayışı olarak değerlendirebileceğini yazmaktadır (*Le vizirat*, s. 59 vd.). Esasen tartışma, Araplar'ın önceden beri bildikleri vezirle (yardımcı) Abbâsîler'de başlayan kurumsal yapının temsilcisi konumundaki kâtip sınıftan gelen vezirin aynı olup olmadığı noktasında yoğunlaşmaktadır. Abdülazîz ed-Dürî'nin, ilk Abbâsî veziri Ebû Seleme el-Hallâl'in üstlendiği görevlerin son Emevî kâtabi Abdülhamîd el-Kâtib'in görevlerine benzediği ve Abbâsîler'in aslında yeni bir kurum ihdas etmedikleri şeklindeki görüşü dikkat çekicidir. Mes'ûdî'nin, Abbâsîler'in kâtabi vezir diye adlandırdıkları yolundaki ifadesinin (*et-Tenbih*, s. 340) bunu teyit ettiğini belirten Dürî, Abbâsî idarî yapısının temel unsurları arasında yer

alan vezirlik kurumunun Fars unsurunun da katılmasıyla zaman içerisinde oluştuğunu söylemektedir (*el-ʿAşrû'l-ʿAbbâsiyyü'l-evvel*, s. 51-52).

Tarihi Gelişim. Abbâsiler döneminde kadar vezir unvanını taşıyan yöneticiler bulunmamakla birlikte bu süreçte devlet başkanına yardımcı konumunda kişilerin varlığı bilinmektedir. Hz. Peygamber sahâbe ile istişareyi bir prensip haline getirmişti. Bu istişareler esnasında öncelik verdiği, bazan da görüşü doğrultusunda kararlar aldığı Hz. Ebû Bekir vezir diye nitelendirilmiştir. Ebû Bekir döneminde Ömer, Ömer döneminde Osman ve Ali bu konumda kabul edilmekteydi (İbn Haldûn, I, 295). Emevî halifeleri devlet işlerinde görüşlerine başvurdukları kâtipler tayin etmişse de bunlara resmî anlamda vezir unvanı verilmemiştir. Ancak Emevîler devrinde de bazı kimselerin vezir unvanıyla anıldığı bilinmektedir (Süyûtî, II, 125; Sourdel, s. 53-55). Muâviye zamanında Ziyâd b. Ebîh, Abdülmelik b. Mervân döneminde Ravh b. Zinbâ' el-Cüzâmî vezir unvanı taşıyordu. Abbâsiler'e kadar geçen süreçte kâtipler veya halifenin danışmanı konumundaki kişilerin mevcudiyeti bu dönemde vezirliğin bir kurum olarak var olduğunu göstermez. İbnü't-Tıktakâ, vezirlik kurumunun usul ve kaideleri belirlenmiş durumda Abbâsiler devrinde görüldüğünü belirtmekte (*el-Faḥrî*, s. 153) ve ilk Abbâsî Halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh'a vezirlik yapan Ebû Seleme el-Halâlî'nin vezir unvanını taşıyan ilk kişi olduğu kaydedilmektedir (Dîneverî, s. 370; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 339; Kudâî, s. 394).

Diğer taraftan vezirlerin bir danışman konumundan çıkarak teşkilâtli bir kurumun başı haline gelmelerinin Halife Mehdî-Billâh zamanında (775-785) gerçekleştiği bilinmektedir. Nitekim Taberî ilk defa bu halife döneminde vezirden bahsetmeye başlar (*Târîh*, VIII, 136, 156 vd.). İlk iki Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh ile Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde vezirlik görevine getirilenlerin biri dışında hepsinin ölüm cezasına çarptırılması ve özellikle Mansûr'un idareyi tam anlamıyla kendi kontrolünde tutmak istemesi (İbnü't-Tıktakâ, s. 155-156, 174 vd.) bu kurumun başlangıçtaki gelişimini engelleyen önemli bir etken kabul edilebilir. Siyasî ve idarî istikrarın büyük ölçüde sağlanmasıyla Mehdî-Billâh ve ondan sonra gelen Abbâsî halifeleri devlet yönetimiyle ilgili bütün işleri vezirlere bırakmışlardır. Ceḫşiyârî'nin Hârûnürreşid'in veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî hakkında yazdıklarından ilk dönem

vezirlerinin çok geniş yetkilerle donatıldığı anlaşılmaktadır. Valilerin tayin ve azalleri, vergilerin tesbiti ve toplanması, devlet gelirlerinin denetlenmesi, Dîvânü'r-resâil in idaresi, askerî tekilâtı da ellerinde bulundurmaları bu dönem vezirlerinin nüfuzunu ve geniş yetkilerini göstermektedir (*el-Vüzerâ'*, s. 177). Ancak başta Yahyâ olmak üzere Bermekiler, yönetimi tekelinde tutma gayretleri ve büyük bir servet edinmeleri gibi tepki çeken uygulamaları yüzünden ağır biçimde cezalandırılmıştır. Bu dönemde vezirlerin çoğu devletin kuruluşuna büyük katkı sağlayan Fars asıllardan seçilmiştir.

Abbâsiler'de Halife Mansûr zamanından itibaren orduda istihdam edilen Türkler'in 232 (847) yılında Vâsiḫ-Billâh'ın ölümünden sonra kumandan ve idareci sıfatıyla yönetimde söz sahibi olmalarının ardından vezirlerin nüfuz ve yetkileri azalmaya başlamıştır. Ancak bu durum uzun sürmemiş, III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren vezirler yeniden güç kazanmıştır. Vezirliğin tekrar önem kazanmasında bu dönemde yöneticilik yeteneği zayıf halifelerin iş başına geçmesinin de önemli rolü vardır. Söz konusu dönemde bu makama ele geçirebilmek için Benî Furât ile Benî Cerrâh aileleri arasında büyük bir mücadele başlamış, ailelerden birinin vezirlik makamına geçmesiyle önceki vezirin malları müsadere edilmiştir. Ancak bu mücadeleler yüzünden gelirlerin azalması ve bürokrasideki genel bozulma vezirliğin gerilemesini de beraberinde getirmiştir. Vezirlerin parlak dönemi 324'te (936) emîrül-ümerâlik kurumunun ortaya çıkmasıyla sona ermiştir. Ardından vezirlerin görevleri, vezir tayin ve azletme yetkisi de kendilerine verilen emîrül-ümerâlar tarafından yürütülmüş, vezirlik ise vezâret alâmetleri olan siyah elbise giyip kılıç ve kuşak takınarak hilâfet sarayındaki merasimlere katılmaktan ibaret bir görev haline gelmiştir. 334 (946) yılından 447 (1055) yılına kadar Büveyhîler'in, 447'den 530'a (1136) kadar Büyük Selçuklular'ın nüfuzu altında kalan Abbâsî Devleti'nde Büveyhî ve Selçuklu vezirlerinin yönetimde büyük yetkiye sahip oldukları görülmektedir. VI. (XII.) yüzyılda Abbâsî Devleti'nin bazı bölgelerde otoritesini yeniden tesis etmesiyle birlikte güçlü Abbâsî vezirleri ortaya çıkmıştır. Muktefi-Liemrillâh'ın vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyre, Müstazî-Biemrillâh'ın vezirlerinden Adudüddin İbnü'l-Müslime Reîsü'r-rüesâ ve son Abbâsî veziri İbnü'l-Alkamî bunlar arasında zikredilebilir.

Mâverdi Abbâsiler'de tefvîz ve tenfiz adlarıyla iki çeşit vezirlik bulunduğunu belirtmektedir. Geniş yetkileri olan, halife adına devletin bütün işlerini yürüten tefvîz vezirleri halifenin nâibi sıfatıyla hilâfet mühürünü taşıyordu. Yetkileri daha kısıtlı tenfiz vezirleri ise yalnızca kendileri için belirlenen görev alanlarında söz sahibiydiler; yetkileri yürütme ile sınırlı olup halifenin verdiği emirleri yerine getirirdi. Bir tefvîz vezirine karşılık tenfiz vezirlerinin sayısı zamana ve işlere göre değişebiliyordu (*el-Aḥkâmü's-sultânîyye*, s. 25-32).

Abbâsiler'de vezirliğe tayin yapılırken özel bir merasim düzenleniyordu. Vezirliğe tayini kararlaştırılan kişiye halife tarafından bir mektup gönderilirdi. Mektubu alan vezir adayı kadılar ve inşâ kâtibi gibi ileri gelen kişilerle beraber saraya gider, halifenin huzuruna çıkardı. Daha sonra kendisine cübbe, sarık, kılıç ve divitten ibaret vezirlik alâmetleri verilir, ardından tekrar halifenin katına giderdi. Saraydan ayrılırken süslenen bir ata biner, önündeki devlet adamlarıyla birlikte makamına varırdı. Burada kendisini karşılayanların önünde tayin yazısı (taklid) okunur, böylece vezirlik görevine başlamış olurdu. Kalcaşendî, Kâim-Biemrillâh ile Müsterşid-Billâh'ın vezirleri için yazdırdıkları iki vezâret tayin yazısını kaydetmektedir (*Şubḫü'l-a'şâ*, X, 234-242). Vezire daha sonra halife tarafından çeşitli hediyelerin yollandığı rivayet edilir.

Vezirler siyasî, askerî, iktisadî, idarî ve hukukî sahalarda birçok görev üstlenmiştir. Halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın cünd ve haraç divanlarının idaresini vezir unvanı taşımamakla birlikte Hâlid b. Bermek'e verdiği, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un vezirlerinden Ebû Eyyûb el-Mürîyânî'nin geniş yetkilere sahip bulunduğu belirtilmektedir (Ceḫşiyârî, s. 89, 97). Abbâsî vezirleri arasında mutlak yetki bakımından öne çıkanlar Bermekî ailesine mensup vezirlerken Fazl b. Sehl'dir. Hârûnürreşid, iktidarını borçlu olduğu Bermekî ailesinden Yahyâ b. Hâlid'e sınırsız yetkilerle vezirlik pâyesi vermiş, divanların kontrolünü ona bırakmış, Yahyâ ve oğulları tam anlamıyla devleti yöneten bir aile haline gelmiştir. Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl de siyasî ve askerî yetkilerin tamamını elinde bulunduruyordu. Halife bizzat yazdığı bir tevkî ile ona çok geniş yetkiler vermişti. Yetki bakımından öne çıkan vezirlerden biri de Mu'temid-Alellah zamanında görev yapan Ebû's-Sakr İsmâil b. Bülbül'dür. Muktedir-Billâh'ın vezirlerinden Ali b. İsâ İbnü'l-Cerrâh bu yetkilerin yanı sıra Dîvân-ı Me-

zâlim'e başkanlık etmesiyle de meşhurdur. Abbâsîler'in son dönem vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin de geniş yetkileri vardı. Son vezir İbnü'l-Alkamî de uzun süren görevi sırasında mutlak yetkiyle devlet işlerini üzerine almış ve dilediği tasarruflarda bulunmuştur.

Abbâsîler'de vezirlerin geliri dönemlere göre değişmektedir. Halife Mansûr'un Bağdat'ı kurduktan sonra şehri dört kısma ayırdığı ve bunlardan birini veziri Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'ye iktâ ettiği nakledilmektedir (a.g.e., s. 100). Me'mûn da Irak'taki Sîb bölgesini Vezir Fazl b. Sehl'e vermiştir (a.g.e., s. 306). Muktedir-Billâh zamanında nafakalar hariç vezirlere tahsis edilen iktânın gelirleri 170.000 dinardı (İbn Miskeveyh, V, 229). Vezir İbnü'l-Husaybî'ye 5000, Ali b. İsâ İbnü'l-Cerrâh'a aylık 7000 dinar maaş bağlanmıştı (a.g.e., V, 225, 229). Muktefî-Liemrillâh'ın veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'ye yıllık 100.000 dinar ödendiği tesbit edilmektedir (İbnü't-Tıktakâ, s. 312). Vezirlerin çocuklarına da aylık ve yıllık ödeme yapılırdı.

Önceleri halifenin sarayında bir makamı olan vezirler daha sonra sarayda hâcibe ait başka bir daireye taşınmıştır (Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 268). Kaynaklarda Muktedir-Billâh'ın vezirlerinden İbnü'l-Furât el-Âkûfî'nin Muharrim denilen yerde halifenin tahsis ettiği bir ikametgâhından bahsedilmektedir. Kendisinden sonra vezirler tarafından resmî makam olarak kullanılan bu ikametgâh Kâhîr-Billâh döneminde satılmış, vezirlere Muktedir-Billâh'ın oğluna ait bir ev ayrılmıştır (İbn Miskeveyh, V, 80, 112, 217, 332). Son dönem Abbâsî vezirlerinin Mu'temid-Alellah'ın Huld Sarayı'ndan ayrılarak Bağdat'ın doğu yakasında dârülhilâfe diye şöhret kazanan saraya yerleşmesinin ardından bu sarayın karşısındaki Dârülvizâre'de görev yaptıkları anlaşılmaktadır (İbrâhim Selmân el-Kürevî, s. 251). Öte yandan vezirlere çeşitli şeref unvanları ve lakaplar verilmiştir. Me'mûn tarafından veziri Fazl b. Sehl'e verilen, askerî ve siyasî yetkilerine de işaret eden "zü'r-riyâseteyn" unvanı burada zikredilmelidir. Ceşîyârî onun lakap alan ilk vezir olduğunu söyler (*el-Vüzerâ*, s. 305, 306). Vezirlerin daha sonra "veliyüddevle, amîdüddevle" gibi lakaplar taşıdıkları kaydedilmektedir (Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, s. 130; ayrıca bk. Tefvîk Sultân el-Yûzbekî, s. 47-49; İbrâhim Selmân el-Kürevî, s. 245-249).

Sâmânîler. Abbâsîler döneminde kurulan diğer İslâm devletlerinde Abbâsî di-

van teşkilâtı örnek alınmıştır. Sâmânîler'den II. Nasr b. Ahmed'in veziri Ceyhânî'nin yaptığı düzenlemede Dîvân-ı Vezâret diğer divanların üstünde bir konuma getirilmiş, vezirlere büyük yetkiler tanınmıştır. I. Nûh'un veziri Hâkim eş-Şehîd bütün devlet işlerini üstlenmişti. Sâmânîler'in son hükümdarlarından II. Nûh dönemindeki vezirlerin de idarede ve askerî alanda söz sahibi oldukları görülmektedir. II. Nûh'un küçük yaşta tahta çıkması üzerine yönetimi üstlenen Ebü'l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî ordu kumandanlarının tayin ve azil yetkisine de sahipti. Onun ardından vezirliğe getirilen Abdullah b. Muhammed b. Üzeyr, hükümdarın yönetiminde etkin olan annesiyle birlikte hareket ederek ordu kumandanlarını değiştirebiliyordu. Vezirlerden Ceyhânî, Ebü'l-Fazl el-Bel'amî ve Hâkim eş-Şehîd gibi şahsiyetlerin tarih, fıkıh, inşâ gibi sahalarda eser verenler arasından seçilmesi dikkat çekmektedir.

Endülüs Emevî Devleti. Bu dönemde önceleri Abbâsîler'deki gibi yönetimde ikinci sırada yer alan vezirler (İbn Haldûn, I, 298), II. Abdurrahman dönemiyle (822-852) birlikte bu konumlarını hâcibe terketmek zorunda kalmıştır (Özdemir, s. 130). II. Abdurrahman önceleri tek olan vezir sayısını arttırarak her birini farklı alanlarda görevlendirmiştir. Makkarî'nin Endülüs Emevî Devleti'nde vezirlik görevinin bir kurul tarafından yürütüldüğüne dair ifadeleri muhtemelen II. Abdurrahman dönemi ve sonrasındaki uygulamaya işaret etmektedir. Söz konusu kuruldaki vezirlerin hükümdar tarafından görüşlerine başvurulmak üzere tayin edildiğini söyleyen Makkarî, bunlardan birinin daha çok vezir diye adlandırılan nâib makamına getirildiğini ve ona hâcib unvanı verildiğini söylemekte, kuruldaki vezirlerin belirli ailelere mensup olduğunu, kurul üyeliğinin babadan oğula geçtiğini, bunun mülûkû't-tavâif dönemine kadar devam ettiğini belirtmektedir (*Nefhu't-ṭîb*, I, 216). Vezirler hâcibin idaresi altında kendilerine verilen görevleri yerine getirirdi. Ancak bu uygulama Murâbitlar ve Muvahhidler'in Endülüs'te hâkimiyet kurmasıyla değişmiş, vezirler tekrar eski konumlarına kavuşmuşlardır. Nasrîler (Benî Ahmer) zamanında vezirler diploması dahil sivil ve askerî idareyi tamamen ellerine almış, hükümdardan sonra en yetkili devlet adamı konumuna yükselmiştir. Vezirler hâcibin gerisinde kalmakla birlikte hâcibler, daha önce vezir unvanı taşıyan kimseler arasından seçildik-

lerinden önemlerini nisbeten korumuşlardır. Edebî ve idarî sahada bilgili ve tecrübeli kimselerden seçilen vezirler hükümdarın sarayında kendilerine ayrılan bölümlerde görev yaparlardı (İbn Haldûn, I, 298).

Tolunoğulları. Mısır'da vezirlik kurumu Tolunoğulları döneminde ortaya çıkmıştır. Devletin kurucusu Ahmed b. Tolun devrinde Ahmed b. Muhammed el-Vâsîrî önemli bir konuma yükselerek vezirin üstlenmesi gereken görevleri kâtip sıfatıyla yürütmüştür. Ahmed b. Tolun'un Bağdat ve Sâmerâ'daki tecrübelerine dayanarak vezir tayin etmeyip bütün yetkileri elinde topladığı da belirtilmektedir (Nâsır el-Ensârî, s. 104-105). İbn Tolun'un oğlu Humâreveyh zamanında ise Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Mâzerâî vezir sıfatıyla görev yapmış, daha sonra bölgede kurulan İhşîdîler Devleti'nde de vezirlik uygulaması devam etmiştir. İhşîdîler'de vezirler hükümdarın yardımcısı sayılsa da "müdebbirüddevle" unvanlı Ebü'l-Misk Kâfûr el-İhşîdî hükümdarlardan daha etkiliydi (İbn Miskeveyh, VI, 138, 211, 287). İbn Hinzâbe diye bilinen Ebü'l-Fazl İbnü'l-Furât bu dönemin en önde gelen veziridir (İbn Hallikân, I, 346-347).

Fâtımîler. Fâtımîler'de vezirlik kurumu 358 (969) yılında Mısır'ı ele geçirmelerinin ardından ortaya çıkmıştır. Bu tarihten dört yıl sonra Mısır'a gelen Halife Muiz-Lidînilâh yetki ve otoritesini hiç kimseyle paylaşmak istemediğinden vezir tayin etmeyip devlet işlerini kendisi yürütmüştür (Ebü'l-Kâsım İbnü's-Sayrafî, s. 19). Mısır döneminin ikinci Fâtımî Halifesi Aziz-Billâh'ın 368'de (979) Ya'kûb b. Killîs'e "el-vezîrül-ecell" lakabını vermesiyle birlikte ortaya çıkan vezirlik unvanı dördüncü Halife Zâhir-Li'zâzîdînilâh devrinde 418 (1027) yılında Ebü'l-Kâsım el-Cercerâî'nin vezirliğe getirilmesiyle resmî bir görev haline gelmiş ve "rütbe" adıyla anılmıştır. Abbâsîler'de olduğu gibi Fâtımîler'de de iki türlü vezirliğin bulunduğu anlaşılmaktadır. İbnü't-Tuveyr, Fâtımî vezirlerini mensubiyetlerine göre kalem ve kılıç ehli şeklinde ikiye ayırdıktan sonra yetkilerine göre vezâret-i tâmme ve vezâret-i vesâta diye ikinci bir tasnif yapmakta, vesâtanın Vezâret-i tâmmeden daha aşağı bir pâyeye olduğunu söylemektedir (*Nüzhetü'l-mukleteyn*, s. 105). Kalkaşendî ikinci tasnife biraz daha açıklık getirmekte, kalem veya kılıç ehlinden olsun etkin bir konuma sahip vezirlerin kendi zamanlarında sultanlığa denk gelen tefvîz veziri sayıldıklarını, onların vazifeleri için

vezâret, etkinliği sınırlı vezirler için de ve-sâta kelimelerinin kullanıldığını belirtmektedir (*Şubhu'l-a'şâ*, III, 478-479). Bu iki sınıfa mensup vezirler arasında birçok gayri müslim vardı (M. Hamdî el-Münâvî, s. 38-39, 297-304).

Bedr el-Cemâlî'ye kadar görev yapan Fâtımî vezirleri tenfiz veziri kabul edilir. Bunlar sınırlı yetkilere sahipti ve halife onların bütün işlerini denetlerdi. Halife Müstansır-Billâh'ın 467 (1074-75) yılında bütün yetkilerini devlette düzeni yeniden sağlayan Bedr el-Cemâlî'ye devretmesiyle birlikte vezirlik saltanat makamı yerine geçerek tefvîz vezirliğine dönüşmüştür. Bedr el-Cemâlî ayrıca kâdilkudâtlik ve dâiddu-âtlık gibi büyük önem taşıyan görevlere tayinle de yetkili kılınmış, bu görevleri üstlenenler onun nâibi kabul edilmiştir. Bedr el-Cemâlî'ye ve daha sonra bu göreve getirilenlere vezir ismi terk edilerek "emîrül-cüyüş" unvanı verilmiştir. Sultanlara mahsus el-Melikü'l-Efdal, el-Melikü'l-Mansûr gibi unvanlar da taşıyan bu vezirler bağımsız hareket etmiş (Makrîzî, *el-Hıta*, I, 440) ve mezâlîm toplantılarına başkanlık yapmıştır (İbnü't-Tuveyr, s. 122).

Fâtımî vezirlerine "sicillü'l-vizâre" denilen bir görevlendirme yazısı veriliyordu. Vezirlik alâmetleri genelde cübbe, sarık, kolye, kılıç ve divitti. Asker ve sivil kökenli oluşlarına göre değişmekle birlikte vezirlerin kendilerine has kıyafetleri vardı. Fâtımî vezirleri iktâlar hariç aylık 5000 dinar alıyordu. Çocuklarına ve kardeşlerine 200-300, yardımcılarına ve maiyetine sayılarına göre 300-500 dinar aylık veriliyordu. Vezirlerin görevlerini yaptıkları resmî konakların ilki halifelerin yaşadığı el-Kasrül-kebir civarındaki Dârü'l-vizâretî'l-kubrâ idi. Bedr el-Cemâlî'nin inşa ettirdiği ve görevi süresince kaldığı bu konağı ondan sonra oğlu Efdal b. Bedr ilâvelerle yenilemiştir. Ancak Efdal burada fazla kalmamış, Nil kıyısında yaptırdığı konağa yerleşmiştir. Onun ardından vezirlik makamına getirilen Me'mûn el-Batâihî, Dârü'l-vizâretî'l-kubrâ'ya geri dönmüş, burası Fâtımîler'in yıkılışına kadar vezirlerin resmî makamı olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa* (nşr. Riyâd Zekî Kâsım), Beyrut 2001, IV, 3883; Cevherî, *eş-Şihâh* (nşr. Halîl Me'mûn Şihâ), Beyrut 2008, s. 1136; Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 370; Ya'kübî, *Târîh*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), II, 352-353; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VII, 450; VIII, 136, 156 vd.; X, 19, 21; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, tür.yer.; Ebû Bekir es-Sülî, *Şismün min aḥbârî'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî* (nşr. Halef Reşid Nu'mân), Bağdad 1999, s. 151, 193-194, 264; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 339,

340; Nerşahî, *Târîhu Buḥârâ* (trc. ve nşr. Emîn Abdülmecîd Bedevî – Nasrullah Mübeşşer et-Tirâzî), Kahire 1385/1965, s. 18, 46, 137, 142; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. Ebû'l-Kâsım İmâmî), Tahran 2001, III, 504, 519, 521 vd.; V, 80, 82, 96, 112, 149, 217, 223, 225, 229, 260-261, 332; VI, 138, 211, 287; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsümü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mîhâil Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 91, 130; a.mlf., *el-Vüzerâ' ev Tuhfetü'l-ümerâ' fi târihi'l-vüzerâ'* (nşr. H. F. Amedroz), Leiden 1904, s. 268, 325; Mâverdi, *el-Aḥkâmü's-sultânîyye*, Beyrut 1405/1985, s. 25-32; a.mlf., *Ḳavâninü'l-vizâre* (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed – M. Süleyman Dâvûd), İskenderiye 1398/1978, s. 61-62; Kudâî, *Târîhu'l-Kudâî: Kitâbü 'Uyûni'l-ma'ârif ve funûni aḥbârî'l-ḥalâ'if* (nşr. Cemil Abdullah M. el-Misrî), Mekke 1415/1995, s. 394; Ebû'l-Kâsım İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre* (nşr. Abdullah Muhlis), Kahire 1923, s. 19, 21, 59, 63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XIV, 49-50; XVIII, 166-170, 246-247; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetu'l-mukleteyn fi aḥbârî'd-devleteyn* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Stuttgart 1412/1992, s. 47, 105, 106, 107, 110, 120-122; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebe'â* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1993, V, 2317-2319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 403, 404, 459; X, 88-89; İbn Halikân, *Vefeyât*, I, 346-347; II, 195; VI, 232, 233; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 153, 155-156, 174 vd.; 268, 312, 319-321, 337-339; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XV, 292; XXIII, 361-362; İbn Haldûn, *el-'İber* (nşr. Halîl Şehhâde), Beyrut 2001, I, 295-296, 298; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, III, 347, 478-479, 525; X, 234-242; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 402-403, 438, 440, 483; II, 155; a.mlf., *el-Mukaffa'l-kebir* (nşr. Muhammed el-Ya'vâvî), Beyrut 1411/1991, III, 43; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, II, 125, 193 vd.; Makkarî, *Nefḥu't-ṭib*, I, 216; C. Zeydân, *Târîh*, I, 151, 152; D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâsî-de de 749 a 936*, Damas 1959-60, tür.yer.; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 168, 172-173, 191-196; Tefvîk Sultân el-Yüzbekî, *el-Vizâre: Neş'etühâ ve tetavvürühâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Bağdad 1390/1970, tür.yer.; M. Hamdî el-Münâvî, *el-Vizâre ve'l-vüzerâ' fi'l-'aşrî'l-Fâḫmî*, Kahire, ts.; Muhammed Misfir ez-Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1406/1986, s. 71 vd., 119 vd.; İbrâhîm Selmân el-Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre fi'l-'aşrî'l-Abbâsiyyi'l-euvel*, İskenderiye 1989, tür.yer.; Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-'Abbâsiyye fi 'ahdî tasalluti'l-Büveḫhiyyin*, İskenderiye 1991, s. 83-102; Hasan İbrâhîm Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v.dğr.), İstanbul 1991-92, II, 137; III, 72, 452-453; IV, 188; a.mlf. – Ali İbrâhîm Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Kahire, ts. (Mektebetü'n-nehdati'l-Misriyye), s. 113, 114; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi* (trc. İbrâhîm Sarmış), İstanbul 1995, s. 241; Abdülazîz ed-Dürî, *el-'Aşrü'l-Abbâsiyyü'l-euvel*, Beyrut 1997, s. 51-52; Nâsir el-Ensârî, *el-Mücmel fi târihi Mısr*, Kahire 1997, s. 104-105, 114-115; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi*, Ankara 1997, s. 130; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Divânlar: 132-232/750-847*, Ankara 1997, s. 21; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâmın Rönesansı* (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 113, 114, 116, 118; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik: 1250-1517*, İstanbul 2009; Mahmûd Hilmi, "el-Vizâre fi'd-devleti'l-İslâmiyye",

Mecelletü'l-Baḫşî'l-İlmî ve't-türâşî'l-İslâmî, I, Mekke 1398/1978, s. 156-163; R. A. Kimber, "The Early Abbasid Vizierate", *JSS*, XXXVII/1 (1992), s. 66, 68; Cengiz Kallek, "Mâverdi'nin Ahlâkî, İçtimâî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri", *Divân: İlmî Araştırmalar*, sy. 17, İstanbul 2004, s. 227; "Vezîr", *İA*, XIII, 309, 310, 311; Muhammed Qasim Zaman, "Wazîr", *EL²* (İng.), XI, 185, 186.

FATİH YAHYA AYAZ

Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik. Karahanlılar. Karahanlılar'da hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini yürüten vezirin (yuğruş) başlıca görevleri ülkede dirlik ve düzeni, halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak, devletin hâkimiyet sâhalarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek, devlet hizmetinde çalışanlara karşı iyi davranmak, onların sadakatle görev yapmalarını temin etmektir. Yûsuf Has Hâcib vezirin hükümdarın eli olduğunu, kanun çıkarırken daima halkın yararını düşünmesi gerektiğini belirtir (*Kutadgu Bilig*, beyit nr. 4140). Vezir akıllı, hesap bilir, dürüst, tok gözlü, dindar, becerikli, bilgili ve heybetli olmalıdır. Asil bir aileden gelmelidir. Halka âdil davranmalı, hükümdarın güvenini zedeleyecek tutum ve davranışlardan sakınmalıdır (*a.g.e.*, beyit nr. 2184-2262). Karahanlı devri kaynaklarında kadılık, nâiblik ve vezirliğin önemine işaret edilmiş, bunların kötü kimselerin eline geçmesi halinde halkın işlerinin de kötüye gideceği vurgulanmıştır (Genç, s. 40, 165). Büyük divana (Meclis-i Âlî) vezirin başkanlık ettiği, vezire bağlı olarak çalışan Divân-ı İstifâ'nın başında açığı (müstevfî = hazinedar), Divân-ı İnşâ ve Tuğrâ'nın başında bitikçi, ılımgâ ile tamgaçının (mühürdar) bulunduğu, ayrıca Divân-ı Arz görevini yürüten bir kurumun varlığı bilinmektedir (*a.g.e.*, s. 173). Vezirlik görevine getirilen kişiye unvan, mühür, tuğ, davul, zırh, hil'at, eyer takımı, at, siyah ipekten bir çetr ve dirlik verilirdi (Yûsuf Has Hâcib, beyit nr. 1036, 1766; *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 41). Buldukları bölgeleri hükümdar adına yöneten hânedan mensuplarının da birer veziri (ket-hüdâ) vardı.

Gazneliler. Gazneliler'de birkaç divandan oluşan hükümet teşkilâtının başında vezir (hâce-i büzürg) bulunurdu. Divân-ı Vezâret (Divân-ı Hâce, Divân-ı Vezîr), Divân-ı Risâlet, Divân-ı Arz, Divân-ı İşrâf, Divân-ı Vekâlet, Divân-ı İstifâ, Divân-ı Berid, Divân-ı Âb ve Divân-ı Müsâdere vezire bağlı olarak görev yapardı. Divan başkanları, kumandanlar ve hâcibler vezirin emrinde çalışırdı. Vezirler göreve başlamadan ön-